

ДІАЛЕКТИКА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПІЗНАННЯ

І. Ю. Басенко, асп., КНУТШ

СПІВВІДНОШЕННЯ НАУКОВОГО І ХУДОЖНЬОГО ПІЗНАННЯ В КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПУ ДОПОВНЮВАНOSTІ

Розглядаються методологічні можливості застосування принципу доповнюваності наукового та художнього пізнання.

Ключові слова: наукове пізнання, художнє пізнання, принцип взаємодоповнюваності.

Рассматриваются методологические возможности принципа дополнительности научного и художественного познания.

Ключевые слова: научное познание, художественное познание, принцип взаимодополняемости.

The article analyzes the possibility of applying the principle of complementarity in the scientific and artistic knowledge.

Keywords: scientific knowledge, artistic knowledge, the principle of complementarity.

Тенденції, що характеризують розвиток сучасного суспільства, актуалізують необхідність звернення до проблеми взаємодії наукових та ненаукових підсистем культури, котрі являються невід'ємними компонентами духовної сфери суспільства. Розуміння співвідношення наукової та ненаукової форм пізнавальної діяльності у відповідності з визнанням альтернативності та діалогічності пізнавального процесу є гарантом багатостороннього відображення реальності. Так, процес формування наукової картини світу має не лише загальнонаукову, але і загальнокультурну основу: у створенні наукової картини світу задіяні концептуальні освіти і скриті смисли, котрі наука виділяє з міфології, мистецтва, релігії шляхом занурення в семантичну реальність, що являє собою глибинні основи культури.

Сьогодні осмислення наукової та художньої традицій припускає їхнє прагнення до міждисциплінарного і трансдисциплінарного синтезу. У зв'язку з цим актуальним є пошук механізму, що регулює протікання процесів інтеграції та диференціації всередині традицій, між ними та поза їх межами. В якості подібного механізму можна розглядати принцип доповнюваності як філософське осмислення взаємодії протилежних понять або моделей, які застосовуються для опису одного і того ж об'єкта з метою отримання повної інформації про нього.

Виявлення тенденцій руху до синтетичної єдності знань обумовлено в першу чергу встановленням постнекласичної моделі науки, а також вимогами перегляду концепції об'єктивізму, постановкою соціокультурної проблематики. На перший план висувається проблема раціональності, яка є предметом дослідження П. П. Гайдено, І. С. Добронравової, І. Т. Касавіна, В. А. Лекторського, Л. А. Мікешіної, В. С. Стьопіна та ін. У працях цих авторів чітко простежується переконання про необхідність подолання відторгнення раціональності від наукової раціональності, відзначається

присутність в науці ірраціонального. Також дослідники в галузі філософії та методології науки (Т. Кун, І. Лакатос, Л. Лаудан, Н. Ньютон-Сміт, Х. Патнем, К. Поппер, П. Фейєрабенд) пояснюють зміни в науці згідно раціональним і нераціональним моделям, відзначаючи важливість загальнокультурних факторів у формуванні наукової картини світу.

Досить переконливим являється припущення В. В. Налімова про те, що у формуванні наукової картини світу задіяні концептуальні освіти та скриті смисли, що виокремлюються наукою з інших підсистем культури. Наприклад, про плідну взаємодію науки і мистецтва пишуть М. А. Бахтін, Л. Г. Бергер, Н. Бор, М. Полані, Е. Л. Фейнберг та ін.

Накопичувані наукою дані про багатство, багатоплановість та неоднорідність взаємозв'язків в пізнанні вимагають застосування загальних методологічних принципів. Аналіз співвідношень невизначеностей і безпосередньо пов'язаної з ним проблеми одночасного виміру традиційних характеристик поведінки частин привів Н. Бора до ідеї додатковості засобів вимірювання. Пласти інформації, що отримувались різними суперечливими способами, відносно незалежні, але внутрішньо пов'язані, оскільки мова йде про єдиний об'єкт, що володіє складним поєднанням взаємообумовлених властивостей.

Принцип доповнюваності застосовується у тому випадку коли однозначний опис об'єкта являється неповним. При цьому визнається допустимим взаємовиключне вживання двох мов, кожна з яких базується на своїй логіці. У ході подальшого аналізу Н. Бор прийшов до висновку, що ситуація доповнюваності способів отримання інформації характерна не тільки для дослідження особливостей мікросвіту, але й для вивчення біологічних та соціальних систем. Наприклад, дослідження внутрішньої будови живих організмів є несумісним із збереженням їх життєдіяльності, тоді як збереження життєдіяльності є перешкодою для дослідження важливих особливостей будови. Таким чином, ідея додатковості була зведена в ранг методологічного принципу.

Н. Бор у роботі "Атомная физика и человеческое познание" ставить питання про існування іншої істини, тобто про те, "существует ли поэтическая, или духовная, или культурная истина, отличная от истины научной" [1].

Н. Бор намагається вирішити цю проблему за допомогою участі залежності між засобами вираження суб'єкта і сферою, що цікавить досвід. Так він підходить до питання про взаємовідносини науки і мистецтва. Дослідник говорить, що відмова від точних визначень, характерних для наукових повідомлень, досягається свободою уяви за допомогою мінливого сприйняття спостерігача. З іншого боку, вчений підкреслює використання в художньому пізнанні не тільки спонтанної імпровізації, але й загальнолюдського фундаменту.

Робочим та повсякденним методом науки є аналіз фактів і з'ясування їх причин, знаходження закону в різноманітті фактів. Однак Н. Бор вказує на наявність в пізнаваному об'єкті та інших законів, не підвладних науковому пізнанню. У зв'язку з цим вчений робить висно-

рок про необхідність існування якоїсь рівноваги як у пізнанні, так і в повсякденному житті.

У концепції доповнюваності велику роль відіграє проблема спостереження. Н. Бор підкреслює важливість самого акту спостереження в пізнанні. Вживання таких слів, як "думка" або "почуття", відноситься не до якоїсь чітко указаной мети, а належить до видів душевного досвіду. Згадані види виключають один одного завдяки розмежуванню між свідомим змістом і тим фоном, який приблизно позначається "ми самі". Тобто твердження про існування додаткових методів опису, якими і можна назвати наукове і художнє пізнання являється істинним. У вивченні наукового і художнього пізнання доречно застосовувати принцип доповнюваності, що полягає в доцільності пізнання об'єкта у взаємовиключних, додаткових системах опису. Тобто науковий і художній способи пізнання доповнюють один одного і разом складають єдине ціле – спосіб пізнання світу. Взаємне доповнення наукового і художнього методів пізнання здійснюється за участю взаємного доповнення логічного та образного мислення, що відбувається на психофізіологічному рівні.

Наукове пізнання спрямоване на вивчення існуючих незалежно від суб'єкта законів природи, суспільства. Знання цих законів допомагає суб'єкту вивчати предмети і явища художньої реальності і ясніше висловлювати власне, специфічне бачення. У той же час методи, прийоми і специфіка художнього пізнання є рушійними силами в науковому пізнанні, так як будь-яка наука починається з первинних, логічно невідповідних, одержуваних шляхом прямого узагальнення дослідних даних. Усі глибокі істини науки парадоксальні, і їх не можна досягти, спираючись тільки на логіку і досвід.

Тобто дія концепції доповнюваності в науковому та художньому пізнанні полягає в недостатній ефективності художнього пізнання без елементів строгої науки, а також у неможливості відкриття наукової істини без застосування художнього бачення.

Сполучною ланкою в цьому взаємному доповненні є інтуїтивна здатність групувати факти і враження навколишнього світу таким чином, щоб задовольнити емоційну потребу в почутті гармонії, яку людина відчуває, виділивши з хаосу зовнішніх вражень щось цілісне і завершене. Саме прагнення до такої гармонії є основою зіткнення протилежностей і їх взаємного доповнення.

Додатково можна назвати відношення фундаментальних сторін явища, але на відміну від сторін діалектичного протиріччя, вони в цілому не виключають один одного як протилежності. Відмінність доповнюваності від діалектичного протиріччя полягає в наступному. Для протиріччя характерним є те, що протилежні позиції відносяться до одного і того ж предмета, розглянутого в один і той же час, в одних і тих же умовах. Доповнюваність же проводить у сутності пізанованого предмета новий зріз, який не збігається з вихідним поділом єдиного на протилежності. Доповнюваність має властивість поділу умов, в яких розглядається даний об'єкт. У результаті виділяються різні виміри, різні визначеності

об'єкта. Ці різні виміри співвідносяться не як внутрішні або зовнішні протилежності, а саме як різні визначеності об'єкта. Класичний приклад, який ілюструє виявлене за допомогою доповнюваності новий поділ об'єкта, полягає в тому, що мікросвіту притаманні як хвильова, так і корпускулярна визначеності, але в одних експериментальних умовах він веде себе хвилеподібно, в інших – подібно частці. Сторони що розглядаються безпосередньо не виключають один одного – тобто об'єкт виявляється поліфундаментальним.

Дію доповнюваності можна спостерігати також за допомогою двох відомих теорій Ж. Піаже і Л. С. Виготського. Розум, згідно Ж. Піаже, може бути описаний як організована група логічних операцій, проміжних між світом як таким, і знанням суб'єкта, що пізнає світ [2]. Логіка передбачає здатність відтворювати думки у формі пропозиції. Ж. Піаже загострює увагу на пошуках необхідного напрямку розумового розвитку, а не на його джерелах. Вибір вченим формальної логіки в якості моделі розумових операцій привело до заперечення їм інших розумових операцій.

На противагу переконанням Ж. Піаже виступає концепція Л. С. Виготського, який ніколи не розглядав розум як втілення логічної системи. Він наділяє розум властивістю наповнення досвіду суб'єкта індивідуальним змістом. Очевидно, що дві обговорювані перспективи являють собою два протилежні підходи до розвитку. Ж. Піаже розглядає знання в світлі його універсальної можливості перевірки, а Л. С. Виготський трактує знання як приватне, конкретне, яке визначається мовою. Тобто один підхід вивчає думку в її номотетичному і пояснювальному прояві, а інший – в ідеологічному та інтерпретативному. Тут доречно згадати слова Н. Бора про те, що протилежність істині також може бути істиною.

В рамках концепції доповнюваності можна розглядати гносеологічну єдність вчення про чуттєве пізнання і осягнуту розумом сутність буття. Ці дві системи абстрагування виділяються ще з часів елеатів, коли виникла проблема відповідності та взаємозв'язку об'єкта дослідження і системи абстрагування.

Так само доводиться можливість застосування принципу доповнюваності в науковому та художньому пізнанні. Науковий і художній методи пізнання являються різними способами пізнання об'єкта, а межі між якими мають рухливий характер. Протилежні позиції тут утворюються в результаті втілення за допомогою наукового і художнього пізнання різних визначень об'єкта. Це здійснюється завдяки роботі логічного та образного мислення, що відбувається з одним і тим же об'єктом у різних розрізах. Тут також діє принцип доповнюваності, так як мова йде про роботу півкуль мозку: права півкуля є осередком образів, емоцій, візуального мислення, перших сигналів, а ліва – логіки, другої сигнальної системи. Н. Бор відзначає: "такі слова як "мысль і чувства" одинаково необходимы для описания объема и богатства сознательной жизни, употребляются в дополнительном смысле" [3].

Н. Бор у своїй концепції доповнюваності використовує поняття симетрії і вважає ідею додатковості втіленням симетрії. Дві розглянуті науко-

ві версії можуть заперечувати одна одну, але разом вони дають найбільш повне уявлення про істину. Дослідник вважає ідею доповнюваності "симетричною", яка уособлює собою прекрасне:" Да, собственно, форма любой вещи, претендующей быть красивой, так или иначе основана на симметрии. Не удивительно, если ученые, которым не чужд был поиск прекрасного, стремились к симметрии, видя в ней эстетический идеал" [4]. Це підтверджує існування естетичного феномену науки.

У ході наукового пошуку учений прагне виявити форму явищ природи в її найбільш адекватному вигляді, а це і є прагненням виявити форму краси. Образ закінченої форми, як в науковому, так і в художньому пізнанні, будується за певними законами, а саме, за законами гармонії, краси, з одного боку, і внутрішньої логіки – з іншого, що ще раз свідчить про дію принципу доповнюваності. Наприклад, Н. Бор прийшов до висновку, що електрон, з одного боку, є часткою, а з іншого – вільний. Точно так само, застосувавши цей принцип, можна розсудити, що, з одного боку, пізнання є втіленням думки, логіки, досвіду, а з іншого боку, пізнання ґрунтується на інтуїтивній здатності та домінуючій потребі. Дві ці характеристики, доповнюючи один одного, дають повне уявлення про процес пізнання.

Спроби розширити межі застосування принципу доповнюваності належать і сучасним ученим. Однією з відмінних рис сучасної філософії, за словами С. Б. Кримського, є "поразительная теоретическая устойчивость гносеологической проблематики" [5]. В науці використовуються поняття емпіричного і теоретичного, абстрактного і конкретного, аналітичного та синтетичного, загального і одиничного, об'єктивного і суб'єктивного. Розробка цих питань потребує подолання вузького розуміння теорії пізнання в її раціоналістичному варіанті. С. Б. Кримський пише: "В результате возникла задача – дополнять анализ сциентистских аспектов познания анализом его экзистенциальных составляющих. В таком ракурсе оказалось необходимым рассмотрение познания не только как открытия объективной истины, независимой ни от человека, ни от человечества, но и как человекообразного события, ценностного акта утверждения человеческой подлинности. Познание становится не одним лишь, по выражению Н. Бердяева, поиском "чего-то", но и "чем-то" самим по себе, событием человеческой самоидентификации, не только открытием истины, но и переживанием истины, а также актом ее осознания" [6].

Тобто саме поняття "пізнання" розширилося як за допомогою включення в його структуру ціннісного мотиву, так і отриманням пізнавальному акту статусу події. Це передбачає більш глибокий розгляд об'єктивного і суб'єктивного в пізнанні. Можна припустити, що між об'єктивним і суб'єктивним в пізнанні знаходиться інтерсуб'єктивна смислова значимість об'єктів життєвого світу. Усвідомлення цієї смислової значущості являється неможливою без художнього пізнання. У зв'язку з цим не можна не погодитися з С. Б. Кримським, який підкреслює: "Боле того, чем крупнее научный результат, тем глубже его истоки в духовной подпочве цивилизации" [7].

Питання про проміжну ланку між об'єктом і суб'єктом мимоволі перегукується з питанням про істину. Наукове і художнє пізнання, слідуючи зазначеній логіці, мають мати різні істини.

Отримавши порівняльну характеристику наукового і художнього пізнання, слід відзначити такий важливий критерій, як істинність пізнання. Істинним вважається переконання, засноване на знанні і виключає всякі сумніви. Наука включає в себе не тільки отримані і перевірені досвідом знання, але і отримує нові знання, нові закони і закономірності. І в зв'язку з цим виникає питання про трактування істинності в художньому пізнанні.

За допомогою художнього пізнання дається чуттєва наочність пізнаного об'єкта. Наука характеризується систематизованим, суворо логічним, а не вільним характером викладу. У науці відбувається вплив на розум, логіку, на відповідність діяльності об'єктивним законам діяльності. На противагу науковому пізнанню в художньому пізнанні, як відомо, відбувається вплив на почуття, емоції пізнає суб'єкта. Але в той же час і в науковому, і в художньому пізнанні визнається абстрагуюча робота думки, метою якої в обох випадках є пізнання істини – правильного, адекватного відображення предметів і явищ дійсності, що пізнаються суб'єктом.

Одним з характерних прикладів дії художності є кінематограф, у якому створюється організований з різних елементів кінофільм, включаючи зображення, слова, музику. Це єдине утворення має властивість цілісності та гармонійності частин, пронизаних однією авторською ідеєю. При цьому основна ідея є пізнавальною задачею автора, яку він спочатку ставить. Але одне лише пізнавальне завдання, що включає режисерський задум, не здатне досягти цілісності фільму. Тут слід враховувати і таку особливість творчого процесу, як домінуючу потребу автора, не завжди контролювану, але емоційно насичену. І лише при взаємному доповненні можливе отримання ефекту емоційної нерозривності після переглянутого фільму.

Порівнюючи наукове і художнє пізнання в контексті отримання істини, видно, що наукова істина за своїм змістом не тотожна художній істині. Істина в науковому пізнанні відрізняється точністю формулювання, де часто мається на увазі відкриття нового явища. У художньому пізнанні істиною може бути визначена вдала інтерпретація конкретного явища дійсності. У художньому пізнанні на істину впливає епоха, особистість пізнає суб'єкта, його переконання.

У зв'язку з позначеним формулюванням наукової та художньої істини залишається важливим питання про можливість впливу художньої істини на наукову. Цей вплив може відбуватися тільки за допомогою впливу художніх методів пізнання на наукове пізнання. У той же час, незважаючи на розходження між істиною наукової та художньої, вони мають велику схожість у формі побудови. Це підтверджує існування такого поняття, як "страстность в науке", що запропонував М. Полані [8]. Він вважає, що це не просто суб'єктивно-психологічний побічний ефект, але логічно невід'ємний елемент науки. Визначена "страстность" робить сам пізнаваний об'єкт емоційно забарвленим. Отже, можна припустити, що

ця "страстность" породжується в результаті "активно удовлетворяемой доминирующей" потреби у пізнанні. Так як домінуюча потреба переважає над пізнавальною задачею не в науковому, а в художньому пізнанні, а згадане явище описано М. Полані саме на прикладі наукових відкриттів, то можна припустити, що інтерсуб'єктивну смислову значимість суб'єкта в пізнанні можна назвати пристрастю. М. Полані пише: "Привлекательность научной теории, обусловленная ее красотой и частично основывающаяся на ней свои притязания, подобна произведению искусства, которое привлекает внимание красотой как знаком художественной реальности, ее можно уподобить мистическому созерцанию природы" [9].

Питання про істинність в науковому та художньому пізнанні можна розкрити, глибше з'ясувавши сутність пристрастності не як суб'єктивно-психологічного ефекту пізнання, а логічно невід'ємного елементу. Функція, яку М. Полані присвоює науковій пристрастності, полягає в можливості розрізнення факторів, що мають або не мають науковий інтерес.

Пристрасність має не тільки емоційний, а й інтелектуальний характер, який є первинним по відношенню до емоційного: сама пристрастність робить об'єкти емоційно забарвленими. Виходячи з висунутого вище припущення про те, що пристрастність є веденою домінуючою потребою, позначеної П. В. Симоновим, видно, що інтелектуальна першооснова пристрастності в науці породжується в результаті дії потреб і мотивацій. Цей напрямок дії домінуючої потреби суб'єкта в науковому і художньому пізнанні має однакову природу. Тільки в науковому пізнанні даний напрямок проявляється в названій М. Полані пристрастності, являється науковою цінністю досліджуваного об'єкта чи явища, а в художньому пізнанні воно регулюється ще й особистісно-оцінними характеристиками. Повертаючись до питання про істинність, можна охарактеризувати відмінності істини у науковому та художньому пізнанні висловлюванням П. В. Симонова про те, що метою науки є істина, а метою мистецтва – правда. Під істиною тут розуміється об'єктивно існуюча реальність, а правда увазі індивідуальне бачення.

Розмірковуючи про застосування принципу доповнюваності, слід зазначити, що розгляд пізнання як події, включає в себе взаємне доповнення наукової істини, що припускає об'єктивність і художньої істини, яка характеризується інтерпретацією та базується на духовному досвіді суб'єкта. В результаті подібного доповнення в пізнанні і з'являється такий стан, як пристрастність, що надає пізнанню статус події. Таким чином, в процесі пізнання об'єкта для відтворення його цілісності та максимального наближення до істини необхідно застосовувати взаємовиключні категорії: з одного боку, наукове поняття, а з іншого – художній образ.

1. Бор Н. Атомная физика и человеческое познание / Н. Бор. – М. : Изд-во иностр. лит., 1961. – С. 110. 2. Там же. – С. 45. 3. Там же. – С. 76. 4. Там же. – С. 166. 5. *Крымский С. Б.* Культурно-экзистенциальные измерения познавательного процесса // *Вопр. философии.* – 1998. – № 4. – С. 40. 6. Там же. – С. 40. 7. Там же. – С. 41. 8. *Полани М.* Личностное знание: на пути к посткритической философии / М. Полани. – М. : Прогресс, 1985. – С. 196. 9. Там же. – С. 195.